

PUSKÁS ATTILA

AZ ÖRMÉNY APOSTOLI EGYHÁZ ÉS AZ ÖRMÉNY KATOLIKUS EGYHÁZ IDENTITÁSTUDATA

Egy nép identitástudata az események belső kölcsönhatásában bontakozik ki. Jelen esetben az örmény népről van szó – esetükben ez a kérdés egy sajátos formában tevődik fel. Amikor az örmény népről hallunk, akkor egyértelműen az 1700 éves kereszténység jut eszünkbe, amelyet néhány évvel ezelőtt itt Budapesten, de még Rómában is csodálatosan ünnepeltünk meg. Azóta beszélhetünk örmény népről, amióta a keresztény örménységről is beszélhetünk. A kettő összefonódik.

Az első látásra egyszerű ténynek azonban vannak kifejezetten örmény sajátosságai. Az első ilyen sajátossága az *apostoli öntudat*. A másik meghatározó sajátossága a *harára/határba helyezettség*, amelynek kettős vonzata van: elsősorban a *kereszténységből adódó határhelyzetre* vonatkozik (a kereszténység és pogányság, de kereszténység és kereszténység között), *másodsorban a történelmi-földrajzi határhelyzetre*. A kettő összefügg, ugyanis a keresztény Örményországról beszélünk a pogány Perzsa Birodalom és a keresztény Bizánc szomszédságában, az Ararát körüli területeken.

Az alábbiakban annak vizsgálatára szorítkozunk, hogy megfigyeljük az örmény nép kereszténnyé válásnak külső és belső mozgatórugóit. Ez egy folyamat, amelyben történelmi események, vallási kérdések kölcsönhatásában bontakozik ki az örmény egyházi öntudat, függetlenül apostoli vagy katolikus jelzőjétől.

1. AZ ÖRMÉNY EGYHÁZ IDENTITÁSÁNAK APOSTOLI ELEME

A *gregorián* és *apostoli* jelzők közötti különbségnek történelmi-ideológiai gyökere van, és használatuk attól függ, hogy melyik kifejezést részesítjük előnyben:

A) A gregorián megnevezés a Leontius püspök által a kappadóciai Cezareában püspökké szentelt Világosító Szent Gergely nevéhez fűződik, aki III. Trdat királyt megkeresztelte. Ennek az elméletnek elemzői szeretik azt állítani, hogy Gergely Rómába is ellátogatott, ami egyes vélemények szerint legenda.¹ Ez az esemény nemcsak egyháztörténeti szempontból fontos, hanem az örmény nép

¹ III. Trdat megkeresztelkedéséről és az ország kereszténnyé válásáról beszámoló történelmi forrás a 491 körül keletkezett Agathangelosz. *Inglisian, Vahan: Agathangelos. Lexikon für Theologie und Kirche.* Hsg. Walter Kasper. Freiburg–Basel–Wien, 1986–2000. (A továbbiakban: LThK²) vol. 1. 184.

öntudatát is meghatározta. Nincs a világon olyan örmény templom, amelyben ne találkoznánk az esemény ábrázolásával.

B) Az örmény egyház apostoli eredete Tádé és Bertalan apostolok tevékenységéhez kötődik és a róla szóló szíriai Tádé/Addai ókeresztény legendához fűződik. E szerint az edesszai Abgar Ukkama király hallva Jézus csodálatos tevékenységéről, magához hívta, hogy gyógyítsa meg és uralkodjon vele. Jézus Tádé apostolt küldte maga helyett.² A történelem a királyt az „örmények” királyának is ismeri, amiből arra lehet következtetni, hogy Tádé Örményországban is működhetett, és itt szenvedhetett vértanúhalált Sanatrak király idejében, akit a legenda Abgar fiaként emleget.

Ez a történet egy Abgar történetétől független korábbi örmény legenda (*Szt. Tádé vértanúsága*) elemeit tartalmazza, amely beszámol egy keresztényellenes Sanatrak királyról, akit semmi rokoni szál nem fűzött az edesszai udvarhoz. Ebből annyi felel meg a történelmi valóságnak, hogy a 2. században valóban létezett egy Sanatrak nevű örmény király, aki a kor szellemének megfelelően, valószínűleg a szomszédos Római Birodalommal való jó viszony megőrzése érdekében üldözte a keresztényeket. Így a Tádé-legendának (és a Szent Bertalan-legendának) is lehet valós alapja.³

Egyes örmény történészek így szívesebben emelik ki az örmény egyház apostoli eredetét, amelynek következtében minden örmények pátriárkális székének számozását (eltérő jelöléssel) Szent Tádé apostollal kezdik.

Az örmény apostoli egyház megnevezés azonban metodológiailag olyan szempontból helytelen, hogy pl. a Rómával egyesült örmény katolikus egyház is apostoli, amennyiben Péter székéhez kötődik, sőt ha úgy vesszük „még apostolibb”, hiszen Péter apostolfejedelem volt.

2. AZ ÖRMÉNY APOSTOLI EGYHÁZ KIALAKULÁSÁNAK TÖRTÉNELMI ÉS TEOLÓGIAI KÉRDÉSE

2.1. Az örmény egyházi hierarchia kialakulása

A jelenlegi Örmény Köztársaság méreteit többszörösen meghaladó történelmi Örményország nem csak manapság határterület a kereszténység és az iszlám között. A történelmi keresztény Örményország Világosító Szent Gergelynek püspökké szentelése után egyértelműen a Keletrómai Birodalom hatása alá került egyházi és politikai szempontból.

A kereszténység felvétele és Bizánc közelsége viszont nem biztosította a zavartalan vallási és politikai életet, mert a béke és a fejlődés a rómaiak és a perzsák

² *Habbi, Joseph*: Abgar, leggenda di. In: *Dizionario Enciclopedico dell’Oriente Cristiano*. Ed. Edward G. Farrugia. Roma, 2000. (A továbbiakban: DEOC) 3–4.

³ *Vö. Hage, Wolfgang*: Armenien I. *Theologische Realenzyklopädie*. Hsg. Gerhard Krause, Gerhard Müller. Berlin–New York, 1975–2000. (A továbbiakban: TRE) vol. 4. 42.

politikai csatározásának és érdekeinek függvénye volt. Békeidőben az örmény egyház teljesen bekapcsolódott a keresztény világ életébe és Világosító Szent Gergelynek, valamint fiának – aki egyben koadjutora is volt – Partev Szent Arisztakesznek (325–333) niceai jelenlétéről tanúskodnak a zsinati dokumentumok (nevük szerepel a zsinati munkálatokat lezáró aláírók között). A kapcsolat fenntartása ellehetetlenedett Örményország 387-ben vagy 390-ben bekövetkezett felosztása után a két nagyhatalom, a keresztény Keletrómai Birodalom és a pogány Szaszanidok dinasztiája által uralt Perzsia között.⁴ A nagyhatalmi „megegyezés” értelmében az ország nagyobb fele, mintegy négyötöde, a perzsák uralma alatt egy *marzipán* vezetése alá került (Perzsa/Felső-Örményország), míg a kisebb rész a „*divide et impera*” római elve szerint három részre oszódott és egyértelműen Bizánc befolyása alá került (Görög/Római/Alsó-Örményország).⁵

Ennek ellenére egy erős örmény keresztény identitástudat alakult ki. Az egyházi élet színpada Perzsa-Örményország területére került, ahol a Szent Gergely családjából származó Partev Szent Izsák katolikosz (387–436) figyelme egyértelműen a kereszténység megőrzésére és az ország vallási függetlenségének megtartására, a nemzeti és vallási identitás megtartására irányult.

A törekvés a mostoha politikai helyzet ellenére sem maradt eredménytelen, hiszen ekkor alkotta meg Meszrop Masdoc *vardapet*⁶ és Sahak az örmény ábécét, ami lehetővé tette az anyanyelven működő iskolák megnyitását és a Szentírás népnyelvre fordítását.⁷ Ez szinte egyértelműen maga után vonta a liturgikus reformot és a korábban szír–görög nyelven végzett szertartások nyelvének megváltoztatását. A klasszikus örmény nyelv (*grabar*) ettől a kortól lett az örmény liturgia hivatalos nyelve. Ugyancsak ekkor készültek el a kor teológiai műveinek örmény fordításai is.⁸

Izsák pátriárka és Masdoc *vardapet* népnevelő munkája páratlan nemzeti és vallási öntudatot, valamint felemelkedést eredményezett, amiért az utókor joggal nevezi korszakukat Örményország kulturális és egyházi virágkorának, és az 5. századot az „arany századnak”.⁹ Nem véletlen, hogy a boldogemlékű II. János Pál pápa így írt I. Karekin ecsmiadzini katolikosznak 1999. június 29-én, Szent Péter és Pál apostolok ünnepén: „A nemzeti ábécé kifejlesztése szerzetes Masdoc által egy lényeges lépést jelentett Örményországban egy új keresztény kultúra kialakulásában”.

4 A kérdés történelmi háttéréről lásd Grousset, René: Histoire de l'Arménie. Paris, 1984. 152–164; Petrowicz, Gregorio: Appunti di storia della Chiesa Armena. (Sec. IV–XI) Roma, 1974. 7.

5 Mutafián, Claude (a cura di): Roma-Armenia. Roma, 2001. 92.

6 A *vardapet* az örmény egyházi hierarchia egyik foka, különféle fokozatai vannak. A *vardapet* beiktatásán a püspök átnyújtja neki a *kavazant*, a *vardapeti* botot.

7 Zekiyán, Boghos Levon: Das Verhältnis zwischen Sprache und Identität in der Entwicklung der armenischen Nationalbewußtheits. In: Über Muttersprachen und Vaterländer. Hsg. Gerd Hentschel. Frankfurt am Main–Berlin–Bern–New York–Paris–Wien, 1997. 277–297.

8 Egyes patrisztikai művek csak örményül maradtak fenn, ezeket a jereváni Matenadaranban, a szovjet időben épült levéltárban őrzik.

9 Vö. Uluhogian, Gabriella: secolo: il „Secolo d'oro”. In: Mutafián, Claude: i. m. 83–88.

A nagyarányú népzenei munka egyházpolitikai hatása egy önálló egyházi hierarchia kialakulása volt, ami lehetővé tette a perzsák által uralt örmény területeken az egyházi *iurisdictiót*, aminek kifejezésére Izsák pátriárka felvette az „*örményországi katholicosz*” címet. Az örmény egyház önállósulásának útján mérföldkövet jelentett az új lelki központ megteremtése. A legenda szerint maga az Egyszülött mutatta meg az építendő templom helyét, innen a helység mai neve: *Ecsmiadzin* (jelentése: „*az Egyszülött alászáll*”), amely az apostoli-örmény pátriárka székhelye. Itt a székesegyház közepén ma is őrzik azt a követ, amelyre a legenda szerint az Egyszülött alászállt. A legenda valószínűleg egy ideológiai alapot jelentett ahhoz, hogy az örmény egyház bizonyítani tudja függetlenedési törekvésének „isteni” akaratát és eredetét.¹⁰

Az első századokban tehát egy virágzó egyházi kulturális élettel találkozunk Örményország területén. Az örmény identitást alapvetően az egyházi élet adta meg, amiért az örménység ekvivalens fogalom lett a kereszténységgel. Mélyrehatóan fogalmaz II. János Pál pápa erre vonatkozóan: „a teljes keresztény ökumene missziós, lelkiismereti, liturgikus örökségből merítve fejlesztette ki az örmény apostoli egyház saját identitását, amely a Lélek általi nagy nyitottsága révén tűnt ki a különféle szomszédos népek hagyományai között. Az évszázadok során egy termékeny kapcsolata alakult ki a szír, bizánci és latin hagyománnyal.”

2.2. Az örmény apostoli egyház történelmi teológiai identitásának kérdése

A határokon átnyúló nemzet- és egyházpolitika egyértelműen szálkát jelentett a kteszifonteszi udvar szemében, ahol az örményeknek állandóan tisztázniuk kellett Bizánchoz fűződő kapcsolataikat. Ilyen szempontból érthető V. Vahram perzsa uralkodó (420–438) törekvése Bizánc hatásának csökkentésére és Örményország folyamatos iranizálására, amit a szír egyházi befolyás növelésével próbált elérni, noha nem riadt vissza az egyházi ügyekbe való erőszakos beavatkozástól sem.¹¹

Ilyen történelmi helyzetben érthető az örmény „földalatti” hierarchia látszólagos távolságtartása a keresztény ortodoxia őrének tekintett Bizánctól, és érthető távolmaradása a Nesztóriuszt és követőit elítélő efezusi zsinatról (431) is.¹² Bármilyen úton-módon értesült az örmény egyház a zsinat határozatairól, tény az,

10 Az örmény egyház autokefaliája nem jelentette a Bizánccal való kapcsolata teljes megszűnését, ezt Arahezaci Guit (461–478) és Othmseci Babgen (490–516) pátriárkák esete bizonyítja, akik Bizánccal a perzsa elnyomás ellenére is élénk kapcsolatot tartottak fenn. Parpeci Lázár történetíró számol be arról az esetről, amikor Peroz perzsa király felelősségre vonta Arahezaci Giut katholicoszt (461–478) Bizánchoz fűződő kapcsolatai miatt, aki azzal magyarázta ki magát és kérte a „királyok királya” bocsánatát, hogy a rómaiaknál, Bizáncban kapta tudományos képzését, és itt számos barátja van. Ugyanakkor amiatt is bocsánatot kért, hogy honfitársai Bizáncból vásárolják ruháikat, „hiszen olyant sehol máshol nem találnak”. *Inglisian, Vahan: Chalkedon und die armenische Kirche*. In: *Das Konzil von Chalkedon*. Hsg. Grillmeier, Aloys –Bacht, Heinrich. Würzburg, 1953. 362.

11 *Grousset, René: Histoire de l'Arménie... i. m. 184–187.*

12 *Denzinger, Heinrich: Enchiridion symbolorum definitionum et declarationum de rebus fidei et morum (deutsche Ausgabe Hsg. von Peter Hünermann). Ausgabe auf CD-ROM 1997. 280–299.*

hogy a működésében korlátozott pátriárka számára fontos volt az ortodox hit hirdetése és megvallása.

Ugyanakkor az is egyértelmű, hogy a bizánci kapcsolattartás a perzsa uralkodó vallási toleranciájának függvénye volt. V. Vahram vallásilag nyitott és megértő magatartása alapján politikai realitás és éleslátás fedezhető fel, amivel felismerte, hogy Örményország folyamatos iranizálásának és beolvasztásának egyetlen sikerre vezető útja a szír kereszténységgel való kapcsolatok megerősítése és ezzel párhuzamosan Bizánc befolyásának csökkentése. Utódját, II. Jazdgard királyt (439–457) azonban más meggyőződés vezérelte, és más politikai eszközökkel próbálta elérni a keresztény örmények beolvasztását a pogány Perzsa Birodalomba. Ez a kor az örmény történelem első évezredének letragikusabb ideje, ami az örménység életfelfogását és identitását a mai napig meghatározza. Az örmény történelemírás nehéz szívvel emlékezik meg az Awarayr falu melletti ütközetről, ahol a többszörös túlerővel szemben az örmény csapatok elvesztették a csatát. Az örmény identitást a kereszténységen túl ez is erősen meghatározta. Az awarayri csata – mint az igaz hitért vértanúsáig menő kiállítás eszménye – a zsidó nép történetére emlékeztet a Makkabeusok idejében, és ahogyan Claudio Gugerotti rámutatott, megteremte az örmény nemzeti öntudatban a ma is erősen jelenlevő „vértanúság ideológiáját”¹³, amely a 20. századi törökországi örmény népirtásban szenvedő örmények identitását meghatározta.

2.3. Az örmény egyház teológiai identitása

Az örmény identitás szempontjából pozitív és meghatározó örmény–perzsa háború következményeit másként kell megítélni, ha ezt az örményeknek a világegyházzal való kapcsolata és az itt végbemenő események szemszögéből vizsgáljuk. Pontosabban abban az időben, amikor a teljes örmény nemzetet mozgósították a perzsák elleni küzdelemben, a khalkédóni Szent Eufemia templomban 600 püspök gyűlt össze, hogy megvitassák az évszázados krisztológiai vita újabb pontját, Eutiché eretnekségét, és pontot tegyenek a vita végére. A kérdés a monofizitizmus – tulajdonképpen az első keresztény évszázadok teológiai kérdése – volt. Jézus Krisztus istenségének és emberségének problémája korántsem volt megoldva, hiszen mindkét tanítás végeredményében megegyezett: akár az Ige emberré válásának radikális értelmezése, ahol *háttérbe szorult az istenség*, akár az Ige megtestesülése, ahol *háttérbe szorult az emberség*, Krisztusban nem egy teljes, valóságos embert ismert, hanem egy „köztes” személyt (Ariusz), egy emberhez „hasonló” személyt (Apolinárisz), és alapvetően mindkettő az istenség és „emberség” szoros egységét tanította. Kétségtelen, hogy a későbbi teológia csak nagy nehézségek árán tudott kiszabadulni a kettősségből: ha a két természet egysége került előtérbe, fennállott a *monofizitizmus* és az istenség vagy emberség tagadásának veszélye, ellenben ha az Ige egyesülés utáni embersége is kihangsúlyozódott, fennállott a *difizitizmus* veszélye.

13 Gugerotti, Claudio: Vardan Mamikonian e l'ideologia martiriale. In: *Mutafian, Claude*: i. m. 90–92.

A krisztológiai vita két táborra osztotta a keresztény Keletet: az antiochiai és az alexandriai iskolára, amelyet eltérő filozófia (arisztotelizmus az első, platonizmus a második esetben) és teológia, szentírás-értelmezés jellemezett (pontosságra törekvő Antiochiában és Origenészre visszamenő allegorikus Alexandriában).¹⁴ Ez a gondolkodásbeli kettősség leginkább Nesztóriusz konstantinápolyi pátriárka és Cyrill alexandriai pátriárka között kirobbant viszályban mutatkozott meg, amely mintegy előre jelezte a khalkédóni zsinatot, jóllehet kezdetben mindkettőt ugyanaz a szándék vezette: az arianizmus és az apolinarizmus visszaszorítása saját egyházterületén.

Ennek a kérdésnek tisztázását szolgálta a 451 októberére Khalkédónban összehívott zsinat, melynek célja a téves tanok elítélésén keresztül egy olyan tétel megfogalmazása volt, amely mindkét történelmi iskola tanítását figyelembe vette és igényét kielégítette. Így született meg az a krisztológiai hittétel, amely felölelte a niceai, konstantinápolyi, efezusi zsinatok tanítását, majd Cyrill Nesztóriuszhoz intézett második levelét és a János pátriárka által aláíratott 433-as egységformulát, Leó pápa *Tomusát*. Az atyák szerint „egyetlen Fiút kell vallani, ugyanazt, aki tökéletes istenségében és tökéletes emberségében, [...] egy és ugyanazon Krisztust, Fiút, Urat és Egyszülöttet, akit két természetben keveredés, változás, megosztottság nélkül ismerünk el, ahol a természetek közötti különbség az egyesülés révén semmi esetre sem szűnt meg, hanem sokkal inkább megmarad minden természet sajátossága és egy Személyben és egy hypostasisban egyesül, nem oszlik meg a két természet között, és nincs szétválasztva”.¹⁵

A khalkédóni zsinat határozatait aláíró püspökök listájának vizsgálata során kiderül, hogy a majdnem teljesen beolvasztott Görög-Örményország klérusát is egyedül Manasse püspök képviselte.¹⁶ Eszerint az örmény egyház nagy része csak külső forrásból értesülhetett a zsinat döntéseiről, és a történelmi helyzetnek megfelelően a szír egyház jelentette a külső forrást.

A szír egyház tagjai azonban a monofizitizmus tévedésébe estek, emiatt adott volt a monofizitizmus veszélye az örmény egyház számára is. Két pontban szeretnénk ezt a kérdést felvázolni:

1. A szírek Beth Arsam Simeon niszibiszi püspök vezetésével érkeztek Dwinbe, Perzsa-Örményország egykori fővárosába, és látogatásuk egybeesett a Vthmszeci I. Babgen katolikosz (490–516) által a grúzokkal¹⁷ és albánokkal együtt joghatósági ügyek tisztázására 505–506-ban tartott dwini zsinat munkálataival.

A szír küldöttség célja egy hitvallás megszerzése volt, amellyel bebizonyíthatták a perzsa udvarban, hogy ugyanazt a hitet vallják, mint a rómaiak (Bizánc)

14 *Jedin, Hubert*: Kleine Konzieliengeschichte. Freiburg–Basel–Wien, 1959.

15 *Denzinger, Heinrich*: i. m. 302.

16 *Inglisian, Vahan*: Chalkedon und die armenische Kirche... i. m. 361.

17 A grúz egyház 610-ig az örmény pátriárka joghatósága alá tartozott, mert a hagyomány szerint Világosító Szt. Gergely keresztelte meg a grúzokat és az albánokat is. *Traina, G.*: Albania (caucasica). In: *Dizionario Enciclopedico...* Ed. Edward G. Farrugia, i. m. 24.; *Roberson, Ronald*: Georgia, Chiesa ortodossa di. In: *Dizionario Enciclopedico...* Ed. Edward G. Farrugia, i. m. 330 k.

és az örmények. A „királyok királya” ennek alapján biztosította volna számukra a szabad vallásgyakorlatot, hiszen a Niszibisziben és Szeleukiában megjelenő nesztoriánusok, akik 431 után kényszerültek Bizánc elhagyására, 498-ban egy pátriárkátust hoztak létre, ahonnan a keleti részeket, elsősorban Kínát és Indiát misszionálták. A nesztoriánusok azt hirdették, hogy az örmények és a görögök már elfogadták Nesztóriusz tanítását, és emiatt a perzsiai szír (monofizita) keresztények tévhitben élnek.¹⁸

A szír monofizita keresztények az ellenkező bizonyításával elérhették volna, hogy az őket üldöző hatóságok az újonnan megjelenő szekta ellen forduljanak.

A harminckét zsinati atya válasza, melyet a történelem *Az örmények perzsiai ortodoxoknak írt levele* vagy *Babgen első levele* címen ismer, a szír „ortodoxok” által kifejtett tanítás, a nesztorianizmus elítélése volt.¹⁹

2. Az örmény egyház a helyi zsinat után értesülhetett az egyetemes zsinat határozatairól, amelyről 506 után Babgen pátriárka Mersapuh tاراuni püspökkel közösen írt második levele (Babgen második levele) alapján szerezhetünk tudomást. A szír monofiziták elégedetlenek lehettek a pátriárka első levelével, és a nesztorianizmus hirdetőit pontosabban megjelölő és elítélő írást követeltek. Babgen második levelében az efezusi zsinatra kétszer is hivatkozva elítélte mindazokat, akik „két Urat ismertek”, és elfogadta a rómaiak „áldott királyának” *Henotikonát*. A khalkédóni zsinat ebben a levélben egy szinten szerepel Nesztóriusz tanításával, anélkül azonban, hogy kifejezetten elítélné azt, ami egyértelmű, hiszen Zénon császár *Henotikonja* sem ítéli el kifejezetten a zsinatot.²⁰

Meglepő azonban a zsinat körüli vita élharcosainak, írsaiknak és a császár rendeletének pontos ismerete, amire a legkézenfekvőbb magyarázat az lehet, hogy Babgen egy monofizita forrásból merítette ismereteit. Ezért Vahan Inglisian a levél tulajdonképpeni szerzőjének nem őt, hanem a szír monofizitát, Beth Arsam Simeont tarja.²¹ Véleményét osztja Gregorio Petrowicz is, aki hozzáfűzi, hogy Babgen sem a *Henotikon* igazi értelmét, sem Beth Arsam Simeon igazi szándékát nem értette, hiszen ha konzekvens lett volna, ugyanúgy el kellett volna ítélnie a „difizita” khalkédóni zsinatot is, mint ahogyan korábban kifejezetten elítélte az igazi difizitiumust, Nesztóriusz tanítását.²²

18 Jedin, Hubert: *Kleine Konziliengeschichte...* i. m. 27.

19 Inglisian, Vahan: *Chalkedon und die armenische Kirche...* i. m. 364.

20 Inglisian potosan idézi a levelet, melyet magyar fordításban közlünk: „Úgy hiszünk, ahogyan azt nekünk a szent atyáink, az igazság előharcosai, a 318 püspök Niceában áthagyományozták, és azok, akik Efezusban voltak; számúzzuk Nesztóriuszt, Ariuszt, Teodórt, Diodórt, Theodoróoszt, Eutichészt, Szamoszatai Pált, Ibászt, Akákioszt, Bartsumét, Bebet...” i. m. 367. (A szerző fordítása.)

A *Henotikon* (482) tulajdonképpen a konstantinápolyi szék befolyásának növelésére törekvő skizmatikus Akákiosz pátriárka műve. A pátriárka szándéka a monofizita befolyása alatt lévő alexandriai szék fölötti uralmának biztosítása volt, amiért Zénon *Edictuma* sokkal inkább egy egyházpolitikai dokumentum, melynek monofizita hangvétele az alexandriaiak megnyerését célozta.

21 Inglisian, Vahan: *Chalkedon und die armenische Kirche...* i. m. 369.

22 Vö. Petrowicz, Gregorio: *Appunti di storia della Chiesa Armena...* i. m. 18.

Egyértelmű, hogy az örmény pátriárka a szír egyházi érdekek csapdájába esett, és képtelen volt felmérni döntésének súlyát. Babgen nem ismerhette a *Henotikon* mögött rejlő politikai szándékot és az *edictum* ambivalens fogadtatását sem a Khalkédónhoz hű egyházi körök részéről. Viselkedése a Bizánchoz és a császárhoz való ragaszkodással magyarázható, akiben elődei a konstantini időktől kezdve az igaz hit őrét és szimbólumát látták, és akihez politikai megfontolásból is ragaszkodtak. Így Zénon császár neve garanciát jelenthetett bármely vallási kérdésben, és a szír monofiziták igazhitűségét is bizonyította. Ugyanakkor az sem elhanyagolandó, hogy az örmények tette nem volt elítélendő Bizánc szemében, hiszen az ekkor uralkodó I. Anasztáziosz császár khalkédónellenes volt, és a zsinatot elfogadókkal szemben ellenségesen viselkedett, ahogyan erre Boghos Levon Zekiyán rámutatott.²³ Eszerint az örmények valóban Bizánc hitét vallották, függetlenül attól, hogy ez a hit helyes vagy helytelen volt.

Babgen levelének történelmi súlya azonban nem leértékelendő, még akkor sem, ha nem volt kifejezetten khalkédónellenes, vagy igazából nem tudta, mit cselekszik. Még abban az esetben is, ha félrevezetés áldozata lett és tudatlanságáért nem ő, hanem a történelmi körülmények felelősek, vallási meggyőződése és igazhitűségének alátámasztása érdekében a *Henotikon*ra való hivatkozás lehetőséget adott a khalkédónellenes hangulat kialakulására a perzsa uralom alatt levő örmény területeken.

Beth Arsam Simeon amellet, hogy megszerezte a nesztorianizmust elítélő dokumentumot, felhívta az örmények figyelmét Khalkédón „tévedésére”, a két természet – két Fiú tanítására, és sikerült a zsinatot a nesztorianizmus megjelenítőjeként bemutatni. Mindezzel pedig hosszú távon szolgálatot tett a kteszifonteszi udvarnak is, elmélyítve a szakadékat Perzsa-Örményország és a Kelet-római Birodalom között, hiszen az örmények a *Henotikon* elfogadásával a Beth Arsammal való hitközösség révén eltávolodtak Bizánctól, ahol Khalkédón idővel, 519-ben teljes érvényre jutott.

A khalkédóni zsinat kifejezett elítélése azonban egy későbbi eseményhez kötődik, amikor az örmények a szírek jóvoltából újabb félreértés áldozatai lettek. Úgy látszik, hogy a szírek a korábbi misszió sikerén felbátorodva egy újabb kéreccsel fordultak a „megértő” örmény egyházhoz. A *Levelek Könyvéből* értesülünk arról az írásról, amelyet egy Abdisho nevű szerzetes által vezetett szír küldöttség nyújtotta át Der Nerszesznek, Nagy-Örményország katolikoszának és az ország urainak. *Az ortodox szíreknek az örményekhez címzett levele* Beth Arsam Simeonához hasonló kérést tartalmazott: a szírek elpanaszolták, hogy az eretnekek üldözése miatt kihalófélben levő hierarchia erősítése érdekében szenteljék püspökké a küldöttség élén álló Abdisho szerzetest, aki visszatérése után gondoskodhat a szétszórta nyájról.²⁴

Abdisho felszentelése nem csak rituális kérdés volt, hiszen feltételezte a szentelendő igazhitűségét, ugyanakkor az örmény pátriárka sem szentelt volna

²³ Vö. Zekiyán, *Boghos Levon*: Storia della Chiesa Armena. Appunti schematici delle lezioni, 2001–2002. Roma, 2002. V/2.

²⁴ *Inglisian, Vahan*: Chalkedon und die armenische Kirche... i. m. 371.

fel egy olyan személyt, akinek hitvallása különbözött volna sajátjától.²⁵ A kérés megvitatása ügyében Bagrevanti II. Nerszesz pátriárka (548–557) 552-ben egy újabb zsinatot hívott össze Dwinben, amely döntésében megerősíti a levél és a szír hitvallás átvételét, és biztosítja a szíreket, hogy a „mi hitünk, ... megegyezik az általatok bemutatott ortodox hittel”.²⁶ Khalkédón elítélésének dogmatikai alapját a püspökké szentelt Abdisho tanítása határozta meg: „elítéljük a khalkédóni szinódust és Leó Tomus-át, mert Krisztusban az egyesülés után is két természetet és két személyt (prosopon) vallanak”, ezzel pedig nem Szentháromságot, hanem négyiséget hirdetnek.²⁷

Az írás örmény krisztológiai jelentősége azon túl, hogy először találkozunk a *Triszaghionnak* a monofizita Fullo Péter által „akit értünk keresztre feszítettek” betoldásával,²⁸ a khalkédóni zsinat kifejezett és félreérthetetlen elítélésében rejlik. Az örmény egyház történelmében a II. dwini zsinaton végérvényes lett a Khalkédónnal való hivatalos szakítás és a monofiozizmus elfogadása, amely az örmény időszámítást is meghatározza.

A monofizitizmus azonban nem csak a perzsiai szírek révén terjedt Örményországban. A „*difiziták zsinatának*” elítéléséhez a monofizita alexandriai pátriárka, Ailurosz Timóteus († 477) tevékenysége is hozzájárult. Tsurtwav Mózes püspöknek az örmény patriárkális székesedés idején a monofizita Vartan Kherthoghoz írt harmadik leveléből megtudjuk, hogy a püspök a „boldog” Timóteus írásainak birtokában volt. Ugyanazon szerző ideológiája fedezhető fel a Mózes püspöknek tulajdonított, jóllehet nagy valószínűséggel Vartantól származó, *A negyedik zsinat okairól* című műben. Ebben Timóteus örmény fordításban már meglévő írásait és az egyházatyák írásaiból összeállított szöveggyűjteményét használta, és ennek alapján sorolta fel azokat, akik a „zsinatot és a Tomos-t

25 *Petrowicz, Gregorio*: Appunti di storia della Chiesa Armena... i. m. 21.

26 *Inglisian* alapján magyarul idézzük a *Levelek Könyvét. Inglisian, Vahan*: Chalkedon und die armenische Kirche... i. m. 371. Az örmények szinte szó szerint idézik a szírek hitvallását, miszerint a próféták, apostolok és a három zsinat (Nicea, Konstantinápoly és Efezus) szerint vallják Krisztus „igaz és valódi” megtestesülését, és Nesztóriusszal szemben hirdetik, hogy a Szűzanya valóban Istenszülő. Jézus Krisztussal kapcsolatban vallják, hogy az „Isten-Logos valóban ember [...], amennyiben a Szűzanyától egy valódi testet, lelket és értelmet kapott. Szenvedett, megfeszítették és értünk keresztre feszítették, ahogyan ő akarta, valóságosan és nem csak látszat szerint, és semmilyen romlandóság nem volt benne. Mert a teste, amelyet tőlünk vett, a vele való egyesülés miatt romolhatatlan és dicsőséges volt. És ugyanazzal a testtel támadt fel [...]. Így dicsőítjük őt: ‘Szent Isten! Szent és Erősséges, Szent és Halhatatlan, akit értünk keresztre feszítették, irgalmazz nekünk!’ Elítéljük a tébolyult Nesztoriuszt, (Mopszvesztiai) Theodoroszt, ... és Kyzroszi Theodoróoszt, a khalkédóni zsinatot, Leó Tomus-át, Apollináriszt, Eutichét és Szeveroszt.”

27 *Inglisian, Vahan*: Chalkedon und die armenische Kirche... i. m. 371.

28 *Schulz, Hans-Joachim*: Trisagion. LThK² vol. 10. 365. Az örmény liturgiában ma is ez a monofizita forma ismert a szentmisében és a zsolozsmában is, jóllehet a „*keresztre feszítettek*” kifejezés kizárólag Krisztusra értendő. Ezt bitonyítja pl. az ünnepi vesperásban a *Triszagiont* követő Mária-dicsőítés: „Legyen dicsőítve és áldva az örökké szent Szűz Mária, Krisztus édesanyja, közöld kéréseinket Fiaddal, a mi Istenünkkel”. Ora vespertina, Pontificio Collegio Armeno, Roma, s. a. 64. (*A szerző fordítása.*)

elutasítják és megátkozzák: Zénon, az ortodox király írása [...], a boldog Anasztáziusz, és Alexandriai Timóteus írásai...”²⁹.

Az örmény mű egy tipikus monofizita jellegű írás, amelyben a khalkédóni zsinat előtti krisztológia kerül előtérbe, és csak azt emeli ki a khalkédóni dogmából, ami kétségeit alátámasztja.³⁰ Timóteus leginkább egy örmény julianista monofizita teológiai irodalom³¹ és liturgikus hagyomány kialakulásához járult hozzá (ilyen pl. a *Triszaghion* monofizita éneklése, a szentmisében kizárólag bor használata, víz hozzáadása nélkül, amelyek jelenleg is örmény liturgikus szokások).

Az örményországi julianista monofizita irodalom bővülését és terjedését azonban egy belső egyházpolitikai és teológia kérdés is elősegítette. Az örmények mindvégig vallották, hogy a szomszédos albánok és grúzok Világosító Szent Gergely hatására vették fel a kereszténységet, sőt egyes vélemények szerint Meszrop Masdoc készített ábécét a grúzok számára is, letéve a grúz műveltség alapjait (amit ők a mai napig természetesen tagadnak). Tény azonban, hogy az örmény egyház a kezdetektől joghatóságot gyakorolt a szomszédos kaukázusi egyházak fölött, amelyek – mint láttuk – hivatalosak voltak az örmények zsinatjaira. A 6. században azonban úgy a grúzok, mint az albánok „difizita” körök képviselőivel kerültek kapcsolatba, amely egyértelműen az anyaegyházzal való kapcsolat elhidegüléséhez vezetett. Az albánok Partawi Abas idejében kapcsolatban álltak Jeruzsálemmel, ahonnan János püspök hívta fel figyelmüket a monofizitizmus veszélyeire, ami az albán egyház elszakadásához vezetett Gobehrean II. János (557–574) örmény pátriárka idejében. Hasonló eset állott fenn a grúz egyházzal is, ami a kemény khalkédónellenes Ahrbatani I. Ábrahám (607–615) örmény pátriárka idejében következett be, és aki a khalkédónellenességet próbálta érvényesíteni Kyrion pátriárka grúz egyházában is. Az örmény pátriárka mindkét egyház kiközösítése után megtiltotta híveinek a velük való asztalközösséget és a barátkozást, egyedül a kereskedést engedélyezve a zsidókkal szokásban levő törvények szerint.³²

29 Inglisian szerint az örmények Zénon császár dokumentumát is a pátriárka gyűjteményéből ismerték meg. Bővebben lásd *Inglisian, Vahan: Chalkedon und die armenische Kirche...* i. m. 376–380.

30 A szerző elutasítja Kyroszi Theodorétosz írásait (amit az örmények Proklosz *Tomusából* ismeretek), és az „eretnek” zsinatot legendásan mutatja be (eszerint a zsinatot megelőző időben *magistrik* érkeztek a száműzött Nesztóriuszhoz, hogy magukkal vigyék Khalkédónba, amit csak halála akadályozott meg. Az írás tudni véli, hogy Kyroszi Theodorétosz meglátogatta Oszloposz Szt. Simeont Antiochia mellett, és arra kérte, hogy írja alá a zsinati döntéseket. Szt. Simeon állítólag ezt tűzbe vetette, és megátkozta Markion császárt). A szerző szerint a khalkédóni zsinat azért félrevezető, mert olykor egy és ugyanazon Krisztusról beszél, máskor viszont a két természetből való egységről beszél, ahol a két természet *keveredés nélkül* van jelen Krisztusban – és ez alapján két Fiút kellene ismerjünk, és a szent négyességet kellene valljuk. A zsinat tévesen és csak részlegesen idézett kifejezése a khalkédóni zsinat előtti krisztológia kifejezéstárából származik, és eltekint a dogmatikai fejlődés további eredményeitől. Bővebben lásd *Inglisian, Vahan: Chalkedon und die armenische Kirche...* i. m. 395.

31 A julinaizmus örmény vonatkozásáról lásd *Inglisian, Vahan: Chalkedon und die armenische Kirche...* i. m. 384, 395, 405–406.

32 *Traina, G.: Albania (caucasica)* i. m. 24; *Roberson, Ronald: Georgia, Chiesa ortodossa di...* i. m. 330 k.; *Esbroeck, Michel Van: Abraham v. Aghbatan.* In: *LThK³* vol. 1, 66.

Erre a politikailag megrázó időre tehető a khalkédóni kérdésre önállóan és megfontoltan reflektáló örmény krisztológia kialakulása, amelyet már Chosrovik tevékenysége előkészített, de a kiváló filozófiai és teológia műveltségű Odnzeci III. János katolikosz (717–728) nevéhez fűződik. A katolikosz tevékenysége a teljes örmény egyház életében meghatározó. Az egyház liturgikus életében alapvető a Dwinben összehívott zsinat (719–720) 32 kánonja, ahol többek között megerősítették a keleti rítusok közötti egyedi szokást, a kovásztalan kenyér használatát a szentmisében, és továbbra is előírták a tiszta bor használatát, víz hozzáöntése nélkül. A pátriárka döntése nem ideológiai megfontolásból született, hanem az ősi hagyomány szeretetéből, ugyanis úgy vélte, hogy a tiszta bor használata Világosító Szent Gergelyre visszamenő hagyomány. A *Triszaghion* monofizita használatát is teológiailag megalapozottan ajánlotta, kiemelve, hogy ezt egyértelműen a második isteni személyre és nem a Szentháromságra érti. Krisztológiai szempontból azért jelentős az újabb dwini zsinat, mert a paulinusok³³ és a julianisták szektájának elítélésével utat nyitott egy önálló örmény teológia kidolgozásához, amelyben a pátriárkának kimagasló szerepe volt.³⁴

A pátriárka *Contra Phantasticoi* című művének teológiai jelentősége abban rejlik, hogy elsőként sikerült összefoglalni az összeegyeztethetetlennek tűnő monofizita és difizita tanítást, ami a khalkédóni zsinat mondanivalójának megértéséről, egyházpolitikai, doktrinális függetlenségről és éleslátásról tesz tanúságot.³⁵ A mű elsősorban a julianisták ellen irányult, akik „félrevezető tanításukban Krisztus igazi emberségét rövidítették meg”. A katolikosz a helyes tanítást a cyrilli „egy-természet” tan tisztázásával próbálta bemutatni. Szerinte a megtestesülés után egyetlen természetről beszélhetünk Krisztusban, de ezt nem egy „folyékony test” formájában kell elgondolnunk. A pátriárka szerint a „megtestesült Ige egy természetéről” nem beszélhetünk a két természet azonossága értelmében, hiszen az Ige egyesíti önmagában a teremtetlen Logoszt és a teremtettestet, ami két különböző valóság. Ezért – tanítja – „ha elfogadod, hogy az Ige, amely az Atyától való volt, valóságos ember lett az embertől, akkor miért félsz attól, hogy Krisztusban megvalld az emberi természetet?... Szégyelled kimondani, hogy ‘két természet’? Akkor kell inkább félni, mikor Krisztus ‘egy természetét’ nem helyesen használod. [...] Ezért az atyák szégyenkezés nélkül két természetet vallottak Krisztusban, az istenit és az emberit, amikor így mondták: ‘két természet, mert ő Isten és ember’..., de nem ijedtek meg attól, hogy ‘egyet’

33 Jousard, Georges: Paulos v. Samosata. In: LThK² vol. 8. 213.

34 A zsinatról lásd Petrowicz, Gregorio: Appunti di storia della Chiesa Armena... i. m. 44.

35 A 724–726-ban megtartott manazkerti zsinat *De synodis* dokumentuma, ahol elítélték a khalkédóni zsinatot és kihangsúlyozták Krisztus egy természetét, a történelmi kutatások szerint nem tulajdonítható a pátriárkának, és a zsinat célja sem az volt, hogy ezzel a kérdéssel foglalkozzon. A manazkerti zsinat célja elsősorban a julianisták elítélése volt, ui. egyes szír szeverianus doktorok (Gábor és Barshabuh) azzal vádolták az örményeket, hogy Jézus testének romolhatatlanságát tanítják. Ilyen irányzat valóban létezett Örményországban, hirdetői Mairagomi János és tanítványa, Szarkisz voltak, erre utal Khertenawot Tódor *A Mairagomierek ellen* c. műve. A zsinati atyák elítélik a julianizmust és a szeverianizmus téves tételeit.

valljanak... kettős természetben... [...] A Teremtő nem azért jött, hogy az általa teremtett természetet megsemmisítse, hanem hogy újjáteremtse. Mivel saját (isteni természetét) nem adta fel, következik, hogy az egyesülés (kötődés) miatt úgy az isteni, mint az emberi kimondható a másikról, ami nem ugyanabból a lényegből való. Ez azt jelenti, hogy az emberré vált Isten-Ige, ..., ennek ellenére Isten maradt, és az ember, aki Istenné vált és Istennek hívják, nem veszítette el lényegét... Ezért világos, hogy az a felfoghatatlan kapcsolódás, és nem a természetek megváltozása ad lehetőséget arra, hogy a megtestesült Igében egy természetet valljunk. Ezt hagyományozza át nekünk az igen bölcs alexandriai pátriárka, Cyrill.... [...] Az egyedi és csodálatos egyesülés miatt nincs semmi az egység ellenére; emiatt mindezt vallhatjuk Krisztusban: egy személy, egy hypostasis és egy természet. A testetlen Logos, ami az Atyától való, a mi testünket magára vette, amikor a mi emberi természetünkből való szentséges Szűz Máriától született. Minekutána önmagában a személyt a természettel összekapcsolta, személyét a testtel együtt 'egy természetnek' nevezzük. [...] Az egység miatt nem tagadom mindkét (természet) tökéletességét, és a tökéletesség miatt nem hátrálok meg attól, hogy egy Tökéletességről beszéljek..."³⁶

Ha a pátriárka gondolatmenetét a krisztológiai fejlődés fényében elemezzük, világossá válik, hogy megértette és helyesen értelmezte Cyrill „egy természet” kifejezését és elkerülte a reális monofizitizmus veszélyét. A megtestesült Igében a természetek „egysége” nem jelenthet keveredést, mert a „*természet szerint*” a két természet származása Krisztusban különböző. Ezzel elkerülte Apolinárisz, illetve Eutichész tévedését, akik az egy természetet Krisztus emberi testének mennyei eredetével magyarázták. Az emberi természet és az isteni természet Krisztusban nem azonos, ezért szükségszerűen két természetet kell vallani Krisztusban, ahogyan ezt a zsinati atyák is tanították. A két természet Krisztusban csodálatos módon egyesült, de nem keveredett egymással, amiért mindkét természet tulajdonsága kimondható Isten megtestesült Igéjéről. Krisztusban a természet szerint két természetet kell vallani, de a csodálatos egyesülés és az egyesülés után a két természet szétválaszthatatlansága értelmében tulajdonképpen „egy természetről” beszélhetünk. Ez nem jelenti a két természet tagadását, és nem is jelenti a két természet azonosságát, hanem Jézus Krisztus személyi (alanyi) egységének kiemelését, aki egy személyben valóságos Isten és valóságos ember. Ez pedig egy teljesen khalkédonita értelmezés!

A két természet kapcsolatának sajátos értelmezése alapján nem fér kétség a katolikus ortodoxiájához és khalkédónhúságához, annak ellenére, hogy hiányzik a zsinat kifejezett említése. A pátriárka később kiutasította az országból az inkább politikailag, mint vallásilag motivált, kémkedő görög khalkédonitákat is, döntése azonban inkább diplomáciai érzékre, mint kétkulacosságra vall. Ortodoxiája mellett szól a görögökkel fenntartott kapcsolata, a konstantinápolyi Germanosz pátriárkával folytatott levelezése, aki őt tévedéstől mentesnek és igazhitűnek ismert, a katolikus pedig „szentként” emlegette őt.

36 A fordítás alapjául Inglisian műve szolgált: *Inglisian, Vahan: Chalkedon und die armenische Kirche...* i. m. 411.

Odznecki összegző munkájával tulajdonképpen lezárult az örmény teológiának egy vitatott korszaka, és az örmény egyház monofizitizmusának kérdése háttérbe szorult, helyét pedig inkább egyházpolitikai, mint teológiai kérdések vették át.³⁷

A római (jelen esetben khalkédonita) és az örmény apostoli egyház közötti hitbeli és liturgikus hasonlóság és különbség kiemelése és az „örmény kérdés” tisztázása a teológuskörök munkásságának eredménye³⁸ és egyházi szinten az ökumenikus párbeszédnek egyik legragyogóbb példája. II. János Pál pápa így írt erről I. Karekinnak 1999. június 29-én, Szent Péter és Pál ünnepén: „Amikor VI. Pál pápa és I. Vazken békecsókot váltottak, egy új kapcsolatot pecsételtek meg egyházaink között. Ez 1971. május 9-én volt. Mennyi sikeres találkozás és eszmecsere közelített azóta bennünket egymáshoz! (...) Azóta, amióta Ön a II. Vatikáni Zsinaton mint megfigyelő jelen volt, fáradhatatlanul dolgozott egyházaink egységének megvalósulásáért. Amikor 1996-ban Rómába látogatott, aláírtunk egy Közös Nyilatkozatot, amiben örömmel emeltük ki, hogy »az ökumenikus kapcsolatok legújabb fejleményei és a keresztény szeretet és közösség szellemében folytatott teológiai beszélgetések sok félreértést kiküszöböltek, amelyek a múlt ellentéteinek és véleménykülönbségeinek örökségei voltak.«”

A Szentatya 1997. január 22-i általános kihallgatásán így emlékezett az eseményre: „teológiai megnevelés, nyelvi nehézségek, kulturális különbségek akadályozták meg évszázadokon keresztül a valódi párbeszédet. Nagy örömmelre megadta az Úr, hogy végre közösen vallhassuk meg hitünket Jézus Krisztusban, valóságos Istenben és valóságos emberben. Róla állítottuk a Közös Nyilatkozatban, hogy »valóságos Isten istenségében és valóságos ember emberségében; istensége egyesült emberségével Isten egyszülött Fiaának személyében, egy olyan egységben, amely valóságos, tökéletes, keveredés, váltakozás (alteráció) nélküli, megoszthatatlan és szétválaszthatatlan«”.

Ugyanezt emelte ki a Szentatya 1999-ben Péter és Pál apostolok ünnepén, ahol az ünnep szellemében rávilágított az igazi egység egyik meghatározó kérdésére is, és a római püspök szerepére: „Egy meghatározó kérdés a teljes közösség útján a római püspök tisztségét érinti. Péter utódjaként történt megválasztásom óta megpróbáltam ezt a tisztséget minden egyház szolgálataként kifejezni. Péter küldetésétől sugalmazva állandóan igyekeztem – és továbbra is igyekezni fogok –, hogy az egység szolgálója legyek.”

Az örmény teológia és egyház legmegfelelőbb megjelölésére talán jobban illik az újkeletű és „ökumenikusabb” *prekhalkédonita egyház* és teológia kifejezése, ugyanis ezzel az örményeket a kopt, káldeus, jakobita egyházak közé

37 Ide sorolhatjuk XII. Benedek *Cum dudum* levelét 1341-ből (az ún. *Errores Armenorum*) és a *fratres unitores* kérdését. Vö. *Denzinger, Heinrich*: i. m. 1006–1020, illetve *Petrowicz, Gregorio*: I fratres unitores nella Chiesa Armena. Euntes Docete, Commentaria Urbaniana 22(1969) 309–347.

38 Iyen értelemben *Magyar István Lénárd*: Az örmények kereszténysége Kelet és Nyugat egyházai között. In: Az örmény egyház története és művészete konferencia. Budapest, 1997. november 20–22. Bp., 1999. 18–20.

sorolja, amelyek elszakadtak a katolikus és az ortodox egyháztól, mert nem fogadták el a khalkédóni zsinat határozatait.³⁹ A monofizitizmus gyanúja azonban évszázadokon át megpecsételte az örmény egyházat. A római katolikus egyházat nemcsak az *extra ecclesiam nulla salus* elve vezette, amikor az örmény egyház „visszatérítésére” gondolt, hanem a hitbéli tisztaság elnyerése is, az „eretnek-ség” visszaszorítása Krisztus földi egyházában. Ez a meggyőződés vezette a katolikus egyház misszióját az örmény területeken. Az integralista római katolikus missziók kudarcba fulladtak, mégis kialakult az örmény katolikus egyház, amelynek ma önálló szervezete és identitástudata van.

3. AZ ÖRMÉNY KATOLIKUS IDENTITÁSTUDAT

Az örmény katolikus identitástudatnak kettős a gyökere. A közeledésnek egyértelműen politikai háttere van, és a ciliciai királyság megszületésével függ össze. Emellett azonban őszinte törekvéssel is találkozunk, amelynek célja a Rómával való kapcsolat keresése volt.

Az örmények kihasználva a történelmi helyzetet (a frankok edesszai vereségét), elérték azt, hogy Cilicia koronája 1188-tól II. Lewon báró fejére kerüljön, aki I. Lewon névvel „Kis Örményország” királya lett. Az örmények ebben az időben szoros kapcsolatba kerültek a latinokkal, ami kezdetben nagyon barátságos viszonyt jelentett. Ennek következménye pl. az örmény püspöki süveg, ami a római püspöki süveghez hasonlít, és amit az örmény gregorián és a katolikus egyházfő is használ.

A ciliciai királyság megalapításának és az örmény király megkoronázásának egyértelműen politikai jellege volt. A keresztes hadjáratokat elindító pápák ebben az erős keresztény tömbben látták a kereszténység jövőjét az araboktól és mongoloktól veszélyeztetett területen. Ezért amikor I. Hetum (1226–1269) a mongol betörés után elfogadta a mongol felsőbbbséget, a pápa kénytelen volt megerősíteni „lelki hatalmát”, és ferences és domonkos pátereket küldött az örmény területekre, ezzel egyértelműen bosszantva a Rómával ugyan jó barátságban élő, de egyházilag nem egyesült örménységet. A latinizálás odáig „fajult”, hogy II. Hetum (1289–1301) belépett a ferences rendbe.

A ciliciai örmény királyság – külső és belső csatározások miatt – Lusignan V. Leon (1374–1375) uralkodásával megszűnt, az uralmat átvették a mameluk törökök. Ezzel a kereszténység védőbástyája ezen a vidéken elpusztult, a ciliciai királyi címet átvette a ciprusi uralkodó és a Savoya-ház. Napjainkban csak elszórtan élnek örmény közösségek az egykori Cilicia területén, részben az 1915-ös örmény mészárlás miatt, ami a 20. század első genocidiuma!

Tény, hogy a latin szerzetesek missziós elvei azonban nem minden esetben feleltek meg a mai ökumenikus elveknek, és sokszor a prozelitizmust célozták.

³⁹ Habbi, Joseph: Dizionario Enciclopedico dell’Oriente Cristiano... i. m. 612.

Így például II. Lewon a latin hitvallást tette le.⁴⁰ A ferencesek és domonkosok hatására a sisi 1307-es és az adanai 1316 (1317?)-es zsinaton az örmények elfogadták ugyan az uniót, amit a Keleten maradt örmények egyértelműen elutasítottak.

Örményországban is kialakult egy hasonló helyzet, szintén a ferencesek és domonkosok hatására. Megszületett az *Egyesültek Kongregációja* és a *nachicseváni érsekség*, ami egészen a 18. századig létezett, és ennek jogutódja talán a jelenlegi „frankok” örményországi érseksége, melynek első főpásztora a konstancai (Dobrudza, jelenleg Románia) Nerses Der Nersesian (OMech.), akit Örményország függetlenné válása után, 1992. november 11-én nevezett ki II. János Pál pápa. Az érsekség székhelye az egykori Alexandropolis, ma Gjumri városa, fennhatósága kiterjed nemcsak Örményországra, hanem Grúziára, Azerbajdzsánra és Kelet-Európára, Erdély kivételével.

Az örmény és római katolikus egyház közötti kapcsolat és közeledés csúcspontját jelentett az 1439-es firenzei zsinat. Történelmi eseménynek számított, hogy 1439. november 22-én IV. Jenő pápa, nyolc bíboros, öt érsek, harmincöt pap, huszonöt apát és két örmény pap, Serkis és Tamás, aláírták az uniós formulát, amellyel akkori felfogás szerint visszatértek a katolikus egyház berkeibe.⁴¹ Az unió azonban csak addig tartott, amíg az örmény területek a római egyházat képviselő Genova hatalma alatt voltak,⁴² és elhidegült a viszony, amikor a mamelukok elárastották az országot. Mindez talán bizonyítja, hogy a firenzei uniónak csupán politikai jelentősége volt, és nem mély vallási meggyőződésből született. 1475-ben a katolikusozás újra elszakadt Rómától, és a katolikus örményeknek nem volt saját püspökségük. A pápa ezért 1650-ben megalapította az Örmény Kollégiumot, amelynek jogutódja az 1893-ban XIII. Leó által alapított Leoninum (*Pontificio Leonino Collegio Armeno*).

A firenzei zsinaton azonban történt egy olyan esemény is, amelynek közvetett eredménye az örmény katolikus hierarchia megszületése a galíciai területeken, Lemberg (ma Lviv, Ukrajna) központtal. Az itteni örmény katolikus hierarchia megszületését az is meghatározta, hogy 1439. december 15-én a korábbi uniós egyezménytől teljesen függetlenül a leMBERGI Gergely püspök aláírta a Rómával való „egyesülést”, amely Gregorio Hofmann szerint a későbbi unió „prelúdiuma” volt. 1630-ban ugyanis Toroszovics Miklós leMBERGI érsek aláírta az egyesülést, amit a Barberini pápa, VIII. Orbán 1635-ben megerősített. Örmény katolikus szempontból az 1630-as esztendő azért meghatározó, mert ez az örmény katolikus hierarchia és egyház megszületésének *igazi dátuma*.⁴³

40 *Oudenrijn, Marcantonio van den*: Armenien. In: Lexikon für Theologie und Kirche. Hg. Josef Höfer, Karl Rahner. Freiburg–Basel–Wien, 1957–1965. (A továbbiakban: LThK) vol. 1. 871.

41 *Exultate Deo* kezdetű uniós bulla, vö. *Dizionario Enciclopedico dell’Oriente Cristiano*. I. m. 1310–1328.

42 Vö. *Hofmann, Gregorio*: La chiesa cattolica e il popolo armena. La Civiltà Cattolica (1944), quaderno 2256., 357.

43 Vö. *Petrowicz, Gregorio*: I fratres unitores nella Chiesa Armena. *Euntes Docete, Commentaria Urbaniana* 22(1969) 309–347.

Ha időben követjük az eseményeket, akkor figyelmünk az antoniánus és a mechtarista rendre irányul. Az örmény antoniánusok Remete Szent Antal életpéldáját követték, a rend a 18. században jött létre latin kezdeményezésre az örmények misszionálása céljából. A rend azonban 1871-ben majdnem teljes egészében megszűnt, egyesek szerint szellemiségét a bzommari Pátriárkális Klérus viszi tovább.⁴⁴ A mechtarista rendet Szent Benedek regulája alapján Sebastei Mechtár (vigasztaló) (1676–1749) alapította 1701-ben, Konstantinápolyban. 1717-ben költözött a Velence melletti Szent Lázár szigetre, amely egykor a lep-rások szigete volt. A sziget hamarosan a nyugati örménység egyik legfontosabb kulturális központja lett. A rend azonban két kongregációra szakadt: Ordo Mechitaristarum Venetiarum és Ordo Mechitaristarum Vindobonensis. Az idősebb örmény szerzetesek 1773-ban Triestbe költöztek, majd 1810-ben Babikian apát vezetése alatt Bécsbe, ahol a most már róluk elnevezett utcában megalapították a mechtarista kolostort, könyvtárat és kulturális központot. A két kongregáció 2000-ben egyesült.⁴⁵

Az örmény katolikus egyház életében meghatározó a libanoni örmény katolikus patriarchátus, amely az örmény katolikus identitás sziklájának számít. A patriarchátust XIV. Benedek pápa 1742. november 26-án hozta létre, és első pátriárkája az Aleppóból Libanonba menekülő Abraham Ardzivian, aki később az I. Péter nevet vette fel (1742–1749). A Bolognai Egyetem könyvtárában négy értékes örmény evangélium található, amely egyértelműen bizonyítja a pátriárka pápahűségét: „Jézus Krisztusnak örmény nyelvű és az örmény idő szerint 593-ból, vagyis 1144-ből származó négy szent evangéliumát, amelyet nem sokkal ezelőtt a mezopotámiai Edesszában lévő Szír Szent Efrém kolostorban egy ólomdobozban az oltár alatt találtak meg, Péter Ábrahám Neser, ciliciai örmény pátriárka ajándékozta nagy jótevőjének, Őszentsége XIV. Benedek pápának az úr 1743. esztendejében.”

A két személy közötti kapcsolat meghittebb volt, és kapcsolatuk jobb jövőt ígért, mint a firenzei zsinat uniója. A patriarchátus székhelye a biztonságot ígérő libanoni hegyekben, Harisszában volt, majd 1749-től néhány kilométerrel távolabb, Bzommárba került át, ami jelenleg is XIX. Nerses Péter székhelye. Bzommar fennhatósága alá tartozik Cilicia, Szíria, Palesztina és Egyiptom, de Óboldogsága gondján viseli az egész világ örmény katolikusainak gondját.⁴⁶

Ugyanígy gondja van az erdélyi és magyarországi örményekre is, akik már régóta élnek a Kárpát-medencében, de nagy részük a 17. században érkezett

44 *Hoffmann, Konrad*: Antoniusorden. LThK vol. 1, 676.

45 Mechtaristákról lásd *Oudenrijn, Marcantonio van den*: M(e)chitaristen. LThK vol. 7. 223.

46 Róma tulajdonképpen minden püspökséget alárendelt neki, kivéve Konstantinápolyt (Isztambul), ahol a korábban latin fennhatóság alá tartozó örmények az 1750-es években egy saját vikáriust kaptak, aki azonban továbbra is a latin apostoli helynök fennhatósága alá tartozott. 1830-ban azonban az örmények egy önálló érsek-primást választottak, és ezzel kiszakadtak a latin fennhatóság alól, ugyanakkor a ciliciai pátriárkához sem tartoztak. Így de facto három örmény katolikus hierarchia létezett egy időben: Lembergben, Isztambulban és Bzomárban.

Erdélybe, I. Apafi Mihály fejedelem hívására.⁴⁷ Magyarországon és Romániában többen nem tartják örményeknek őket, mert idővel beolvadtak a magyarságba, és anyanyelvük a magyar lett.

Vallási szempontból lényeges, hogy az erdélyi magyarok folytonosan ki voltak téve egyfajta latinizáló törekvésnek, amit ők maguk is szívesen fogadtak, hiszen a római rítus sokkal „lazább” volt bizonyos egyházfegyelmi kérdésekben (pl. böjt). Az örmény katolikus paphiány is hozzájárult az örmény katolikus identitástudat csökkenéséhez.

ÖSSZEFOGLALÓ

Egy népi identitás kialakulásának vizsgálatába csakis a nép történelmének behatóbb ismerete vezethet el. Tanulmányunkban csak azokat a szempontokat próbáltuk kidomborítani, amelyek fordulópontot jelentettek az örmény történelemben és az örménység önazonosságában.

Az örménység kialakulásában lényeges szempont a kereszténység. Ez nemcsak mint történelmi esemény fontos, hanem kihatását tekintve is meghatározó. Ehhez szorosan kapcsolódik a *martyrium* eszméje, ami nemcsak a régi idők századaiban vált az örménység lételemévé, hanem végigkíséri az örmény történelmet egészen az 1915-ös népirtásig, aminek szintén vannak vallási gyökerei. Az esemény különösen Ó-Romániában meghatározó, ahol a már meglévő örmény közösségek befogadták a menekülteket, és ennek következtében él az örmény iskola és nyelv.

A krisztusi öntudaton túl, ami a jelenlegi szovjet utódállamban, az Örmény Köztársaságban sajnos már kevésbé tapasztalható, meghatározó az örmény apostoli egyházhoz való tartozás. Ez Bizánc és Róma szempontjából egyaránt lényeges elem, hiszen az örménység mindkettővel szemben külön egyházi szervezetbe tömörült, és látszólag tanbelileg is eltért mindkettőtől. Ez az állapot jelenleg – ami a katolikus egyházat illeti – túlhaladott.

Romániában és Magyarországon meghatározó az örmény katolikus és az örmény egyházhoz való tartozás is. Ennek kiemelése azért fontos, mert különösen a kommunizmus bukása után egyesek téves ökumenizmus szellemétől indíttatva a kettő összemosására törekedtek. A hivatkozási alap Magyarországon és Romániában az örménység volt, amit az örmény nyelv ismeretéhez kötöttek. Ez azonban olyan szempontból történelmietlen álláspont, hogy az erdélyi és magyarországi örménység a több mint két évszázados itt-tartózkodás után elvesztette anyanyelvét, és anyanyelve a magyar lett, de örmény öntudatát mindvégig megőrizte. Téves tehát az örmény identitást csak a nyelvhez kötni, és sokkal ésszerűbbnek tűnik a vallási hovatartozáshoz és a származáshoz kapcsolni, figyelembe véve egyrészt, hogy az évszázadok folyamán az örménység egyesült Rómá-

47 A kérdésről bővebben: *Ávedik Lukács*: Szabad királyi Erzsébetváros Monográfiája. Szamosújvárt, 1896.

val, márészt, hogy az örmény származású magyarok (örmény-magyarok) tudatában vannak és nem rejtik véka alá örmény eredetüket.

Még ha a jelenlegi örménység nagysága csak árnyéka elődeinek, megvan benne az az erős örmény öntudat, amely évszázadok során minden veszély, üldöztetés és pártoskodás ellenére összetartotta és megtartotta. És pontosan emiatt lehet még jövőjéről beszélni.

ATTILA PUSKÁS

ARMENIAN APOSTOLIC CHURCH AND THE IDENTITY CONSCIOUSNESS OF THE ARMENIAN CATHOLIC CHURCH

Christianity is one of the most defining elements of the Armenian people. Today when we hear about the Armenians, we think almost immediately about those events which happened more than 1700 years ago, when Gregory the Illuminator baptized the Armenian king. Since then, the Armenians and Christianity have become closely connected with one another.

Being baptized, the Armenians were attracted by the Byzantine Empire. Because of this there would be a division between the Christians and the pagans, and subsequently amongst the Christians themselves. Christian Armenian culture, which had formed on the edge of the pagan Persian Empire, had discovered their enemies in every kind of pagan element.

The bloody fight to remain in Christendom became the main stimulus of martyrdom, which began after the Persian wars in the 5th century and lasted until recently, as seen in the Turkish genocide of 1915.

There was also a division, a border between the various Christian churches. This border which still exists nowadays too is a result of the fact, that Armenians, on the one hand aspired to obtain their independence, and on the other hand were fighting continuously against pagans who had split from the central Christian doctrine. The Armenian Church – the autocephaly and the historical surroundings unfortunately led to a dogmatic detachment – separation. The result of this is an edifying example of the dialogue in ecumenical spirit from the start of the 20th century.

For this reason, the life of Armenian Christianity, mostly after the occupation of Constantinople, was determined by its relationship with Rome. Roman-Armenian relations, which also had political connections, were fitted into the proselyte objects of the Roman church of that time. The outcome of this relationship is the Armenian-Catholic Church, which included many „Roman” traditions, which can also be found today in the life of the Armenian apostolic church.